

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.2

ДЕНИСИК Г.І.

СЕРЕДИННИЙ ЛАНДШАФТНИЙ ПОЯС СХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КРАЇНИ

Постановка проблеми. Наявність Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни в окремих географів та ландшафтознавців України до тепер викликає сумніви та заперечення. Це зумовлено недостатньою розробкою цього питання, малою кількістю публікацій присвячених цій складній і оригінальній природній структурі.

Аналіз попередніх досліджень буде проведено в процесі розгляду окремих складових Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни.

Мета дослідження – розглянути історію виокремлення та ще раз обґрунтувати наявність Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни, показати його значення у вирішенні проблем раціонального природокористування.

Результати дослідження. Виокремлення Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни відбулося не зразу, а через пізнання окремих його складових, в першу чергу Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини. Особливу роль у цьому процесі зіграло “правило тріади” - про що пізніше, а також польові ландшафтознавчі дослідження проведені в межах Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни в Росії воронезькими і брянськими, та в Україні вінницькими географами.

Виокремлення Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини тісно пов'язане з історією природно-господарського, а потім і фізико-географічного районування цього регіону. На особливу увагу заслуговує “Карта промышленности Европейской России”, видана у 1842 р. Міністерством фінансів [10]. На цій карті фоном були нанесені чотири природно-господарські смуги: лісова, промислова, чорноземна (землеробська) і пасовищна. Контури чорноземної (землеробської) смуги майже співпадали з сучасним лісостепом. Зокрема, північна межа чорноземної смуги повністю співпадає з північною межею лісостепу, яку наприкінці ХІХ ст. деталізував Г.І. Танфільєв, розвиваючи ідею зональності В.В. Докучаєва [6]. Г.І. Танфільєв провів цю межу через Луцьк, Житомир, Київ, потім Рязань, Новий Новгород і Казань [14]. В подальшому ця межа була повністю підтверджена. Л.С. Берг розділив нею лісову зону з лісостепом [7]. У 1949 році Ф.М. Мільков [9], проведеним Г.І. Танфільєвим і Л.С. Бергом межу між лісовою і степовою областями (зонами) назвав Головним ландшафтним рубежем Східно-Європейської рівнини (рис. 1).

Під ландшафтним рубежем маються на увазі якісні (корінні) зміни ландшафту, що спостерігаються у природі на порівняно коротких відстанях [12]. Пізніше, у 1981 році Ф.М. Мільков на північ від Головного ландшафтного рубежу обґрунтовує існування Опілле-Поліської структурно-морфологічної ландшафтної

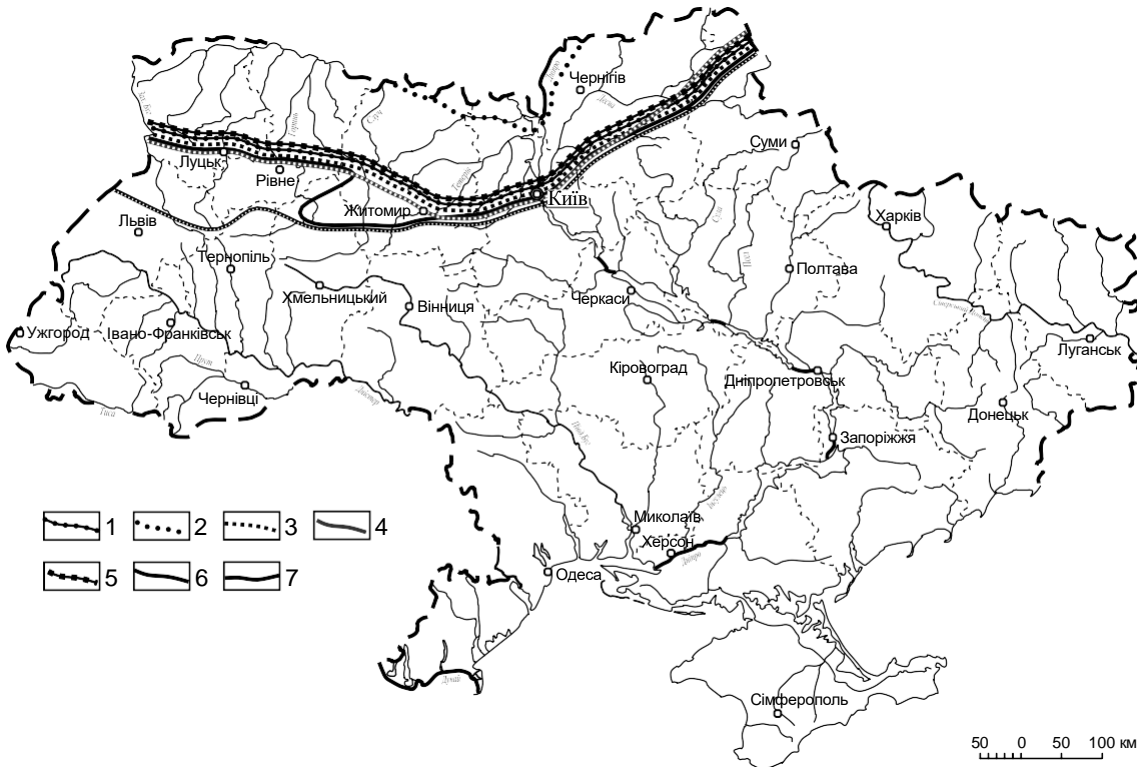

Рис. 1. Просторово-часове виокремлення Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини в межах України

1 – Межа між лісовою та чорноземною (землеробською) смугами (“Карта промышленности Европейской России”, 1842); 2 – межа між “пространствами Низменным и Карпатским” (А.І. Арсеньев, 1848); 3 – межа між північною і південною областями (Г.І. Танфільєв, 1897); 4 – межа між північною лісовою та лісостеповою зонами (В.В. Докучаєв, 1900); 5 – Головний ландшафтний рубіж (Ф.М. Мільков, 1949); 6 – межа між північним і центральним лісополем (Г.І. Денисик, 2001); 7 – межа між зонами мішаних, широколистих лісів та лісостепом (О.М. Маринич, П.Г. Шищенко, 2003).

стрічки [12]. Як регіональна структура, ця стрічка, вважає Ф.М. Мільков, є міжзональним ландшафтним комплексом. Її визначальні ознаки: складність структури, строкатість та контрастність ландшафтних комплексів, що формують структуру стрічки. “Тут тісно взаємопов’язані між собою три підтипи ландшафту: південних хвойно-широколистих лісів (захід поясу), південної тайги (схід поясу) і північного лісостепу” [12, с. 299].

Прошло більше двадцяти років з часу цього своєрідного відкриття Ф.М. Мількова. Нові матеріали польових досліджень, обґрунтування в Україні чотирьох, замість трьох, природних зон [8], виокремлення Лісостепових полісів [3] та інші дані дають можливість зробити доповнення до структурної організації прилеглих до Головного ландшафтного рубежу територій.

У Ф.М. Мількова не було можливостей врахувати наявності на крайньому заході України східної окраїни смуги широколистих лісів. У 80-х роках ХХ ст. цю смугу ще не виділяли, хоча й зараз її виокремлення визиває сумніви. Східна окраїна смуги широколистих лісів чітко прослідковувалась в Україні лише в доісторичні часи. Зараз – це частина лісополя України, у межах якої частково прослідковуються окремі ознаки колишньої смуги широколистих лісів. Проте,

навіть враховуючи такі просторово-часові зміни, можна стверджувати, що ландшафтна структура прилеглих до Головного ландшафтного рубежу територій, зокрема у межах його західного сектору (Правобережна Україна) значно складніша, ніж це показано у Ф.М. Мількова. Лише у межах цього сектору в минулому між собою тісно взаємодіяли, формуючи оригінальний природний вузол, три підтипи ландшафту: південних хвойно-широколистих лісів, східних широколистих лісів та північного лісостепу; зараз два – північних та центральних лісопольових.

У розгляді ландшафтно-структури прилеглих до Головного ландшафтного рубежу територій, Ф.М. Мільков не встиг використати правило тріади, значення якого для ландшафтознавчих досліджень він детально висвітлив у спеціальних статтях [11, 13]. Це було зроблено в результаті детальних досліджень Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини у межах України [3]. За Ф.М. Мільковим, правило тріади передбачає що, “властивості географічного об’єкту міняються у відповідному напрямі від однієї його зовнішньої межі до другої, що дозволяє розрізнити в ньому три частини – середню, яка найбільш повно відображає його характерні ознаки, і дві бокові, що мають ознаки прилеглих об’єктів” [11, с. 18]. Якщо врахувати, що правило тріади може бути застосованим “при вивченні всіх без винятку ландшафтних комплексів” [11 с. 23], то логічно допустити, що його можна використати і в дослідженнях головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини. В подальшому це було підтверджено в окремих працях [3,4,5,15,16,17].

На південь від Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини існує своєрідна стрічка Лісостепових Полісь [4,15].

На противагу Опільсько-Поліській стрічці, у межах стрічки Лісостепових полісь – поліські ландшафти зустрічаються лише окремими ділянками і приурочені, здебільшого, до прадавніх долин стоку і сучасних річкових долин. До таких відносяться Мале Полісся, Подільські полісся, борові тераси Дніпра та його притоків, Верхньо-Удайське та інші полісся в Україні, Цінське Полісся, борові тераси Дону, Оки та їх притоків в Росії тощо [13]. Це ділянки полісь на крайній межі свого існування. На фоні лісостепового ландшафту вони помітно виокремлюються поліською природою і своєрідною ландшафтною структурою (рис.2).

Враховуючи єдиний генезис та специфіку природних компонентів і ландшафтно-структури *Опільсько-Поліську стрічку і стрічку Лісостепових полісь можна розглядати як своєрідні ландшафти-аналоги*, що сформувались на північ і південь від Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини, зокрема і в межах України. В натуральному стані вони просторово об’єднували ландшафти південної окраїни смуги мішаних лісів, північних окраїн смуг широколистих лісів та лісостепу (рис. 3); тепер лежать в межах лісополя України, його північної і центральної підзон (рис. 4).

Висновок. Загалом це природне (Головний ландшафтний рубіж, Опільсько-поліська ландшафтна стрічка і стрічка Лісостепових полісь) утворення є не що інше, як Серединний (Головний) структурно-морфологічний ландшафтний пояс Східно-Європейської рівнини. На відміну від Головного ландшафтного рубежу, він засвідчує зміни у ландшафті рівнини не на коротких віддальх, а поступовий перехід одних зональних ландшафтів в інші. Цей пояс ділить Східно-Європейську фізико-географічну країну, зокрема й територію України, на дві частини: північну

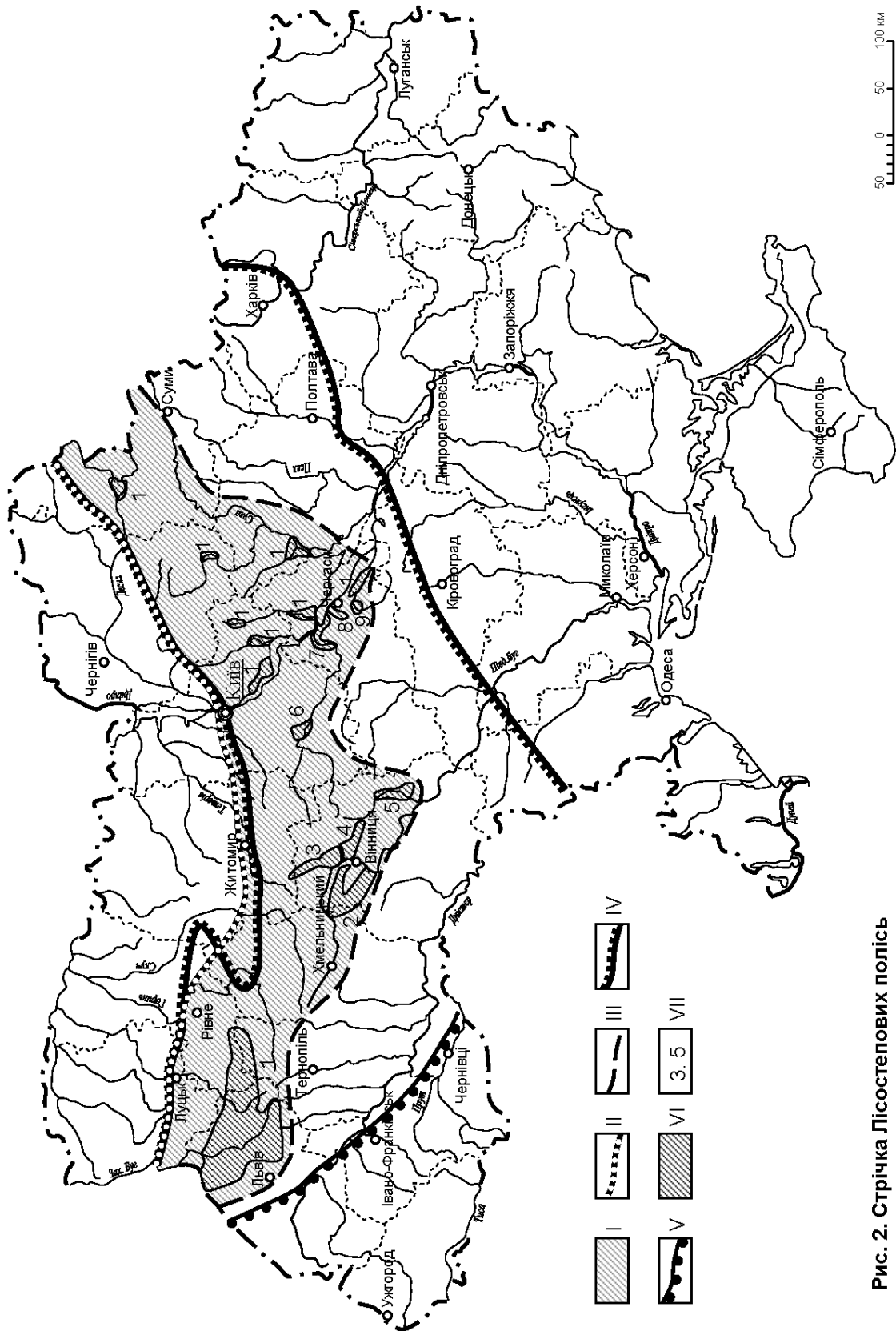

Рис. 2. Стрічка Лісостепових полісь

I – територія лісостепу зайнята стрічкою полісь; II – Головний ландшафтний рубіж; III – південна межа стрічки Лісостепових полісь; IV – межі лісостепу; V – Межа між лісостепом і Карпатами; VI – Лісостепові полісся; VII – числові позначки Лісостепових полісь.

1 – Мале Полісся; Подільські полісся: 2 – Летичівське; 3 – Прибузьке; 4 – Десенське, 5 – Собське; Придніпровські полісся: 6 – Середньороське, 7 – Нижньороське, 8 – Ірдинське, 9 – Смілянське, 10 – Черкаський бір, 11 – Бортницьке, 12 – Нижньотрубізьке, 13 – Нижньосупойське, 14 – Козацьке, 15 – Сульсько-Оржицьке; Лівобережні полісся: 16 – Ічнянський зандровий острів (Верхньоудайське), 17 – Сеймське.

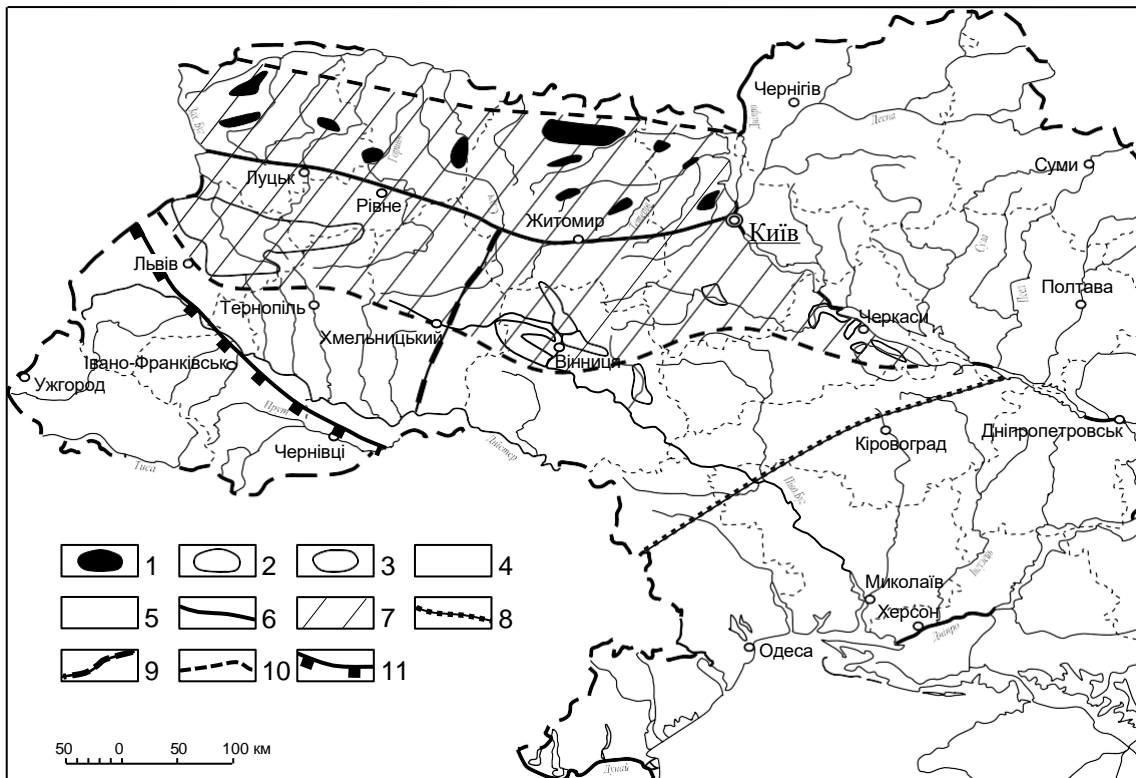

Рис. 3. Структура натурального ландшафту західного сектору Серединного ландшафтного поясу в межах Правобережної України

1 – Опілля смуги мішаних лісів; 2 – Полісся смуги широколистяних лісів; 3 – Полісся лісостепу. Ландшафтні структурно-морфологічні стрічки: 4 – Опілле-Поліська; 5 – Лісостепових полісь. 6 – Головний ландшафтний рубіж. 7 – Серединний ландшафтний пояс. Межі: 8 – лісостепу, 9 – широколистяних лісів, 10 – Серединного ландшафтного поясу, 11 – Східно-Європейської фізико-географічної країни.

лісову й південну степову. В натуральному стані Серединний ландшафтний пояс Східно-Європейської рівнини, у межах України, представляв собою складне природне утворення (переплетіння трьох типів (підтипів) ландшафтів), в антропогенному – його структура дещо спрощена і Серединний ландшафтний пояс повністю “вкладається” в один зональний тип ландшафту – лісопольовий у межах двох його підтипів – північного і центрального.

Якщо враховувати, що Серединний ландшафтний пояс є унікальне природне утворення, властиве лише для Східно-Європейської фізико-географічної країни, раціональна організація ландшафту в його межах набуває особливого значення і може бути здійснена лише шляхом детального вивчення його

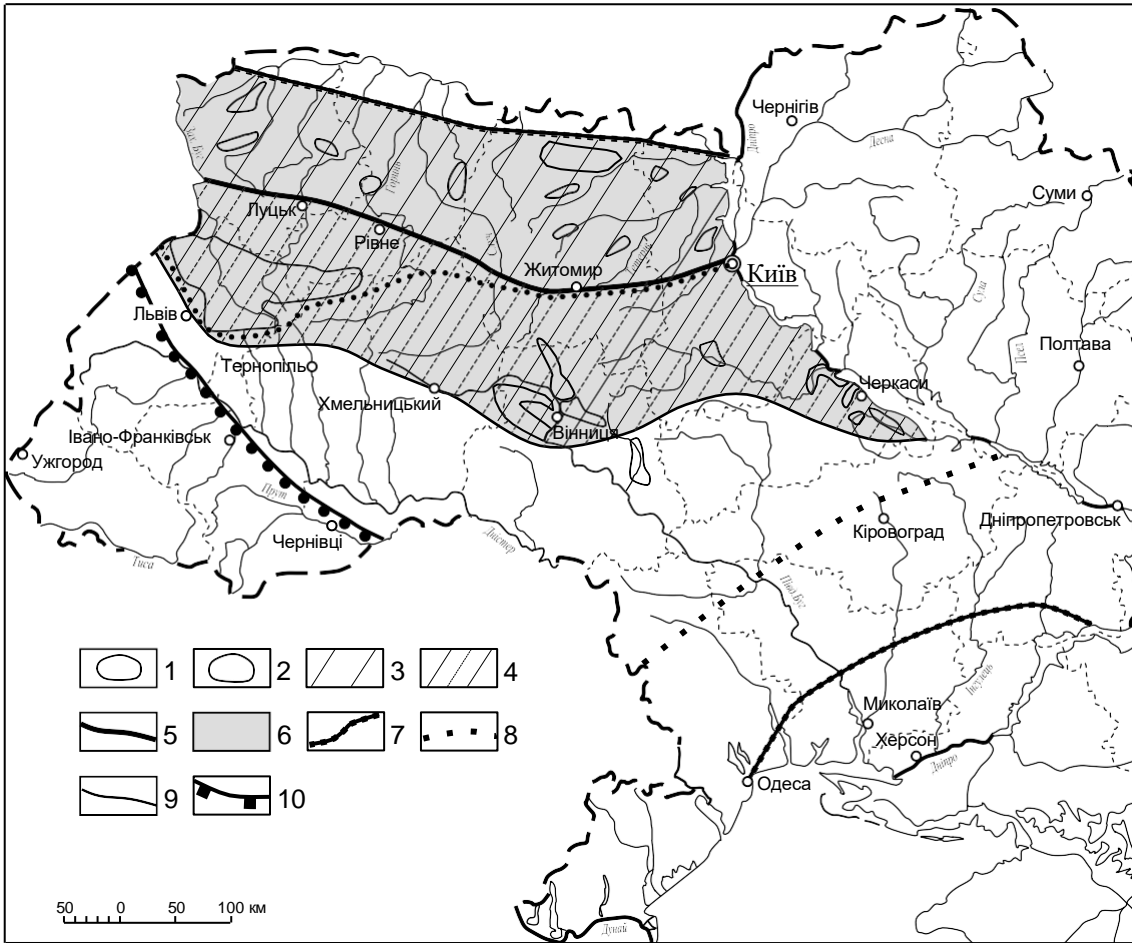

Рис. 4. Структура антропогенного ландшафту західного сектору Серединного ландшафтного поясу в межах Правобережної України

1 – Опілля північного лісополя; 2 – Полісся центрального лісополя. Ландшафтні структурно-морфологічні стрічки: 3 – Опілля-лісопольова, 4 – Поліська лісопольова. 5 – Головний ландшафтний рубіж. 6 – Серединний антропогенізований ландшафтний пояс. Межі: 7 – Лісополя, 8 – підзон лісополя, 9 – Серединного ландшафтного поясу, 10 – Східно-Європейської фізико-географічної країни.

оригінальної природи і структури, розробки на цій основі індивідуальних підходів у раціональному використанні кожного ландшафтного комплексу, особливо поліських Опілля та Лісостепових поліських, перегляду структури і особливостей господарського використання фонових лісопольових ландшафтів, надання переваги у межах Серединного ландшафтного поясу ресурсозберігаючим і природоохоронним технологіям. Унікальність Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни надає усі можливості для поступового переведення його в особливу регіональну структуру, близьку за своїм статусом до природоохоронних територій.

У 2001 році на базі географічного факультету Воронежського державного університету проведено другу регіональну конференцію присвячену пам'яті професора Федора Миколайовича Мількова. Враховуючи те, що Ф.М. Мільковим вперше були виділені Головний ландшафтний рубіж і Опілля-Поліська структурно-морфологічна

стрічка (дві із трьох складових Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської фізико-географічної країни), мною на розгляд конференції була внесена пропозиція про те, щоб в подальшому Серединний ландшафтний пояс Східно-Європейської рівнини скорочено називати “поясом Мількова” за аналогією з “віссю Воейкова” у кліматологів, “поверхнею Мохоровичича” у геологів тощо. Географи Воронежського відділу Руського географічного товариства звернулися з відповідним проханням до Президії Руського географічного товариства і ця пропозиція була підтримана. Зараз Серединний ландшафтний пояс Східно-Європейської рівнини – це “пояс Мількова”. Пам’ять про Федора Миколайовича Мількова увічнена в назві унікальної природної структури.

1. Денисик Г. І. Головний ландшафтний рубіж і різноманіття ландшафтних комплексів України // Проблеми ландшафтного різноманіття України. – Київ, 2000. – С. 116-117. 2. Денисик Г.І. Рациональная организация ландшафтов Главного ландшафтного рубежа Восточно-Европейской равнины // Теоретические и прикладные аспекты оптимизации и рациональной организации ландшафтов. – Воронеж, 2001. – С. 58-59. 3. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283 с. 4. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові полісся // Укр. геогр. журнал. – 2002. – №3. – С. 26-29. 5. Денисик Г.І., Чиж О.П. Рівні краєзнавчого пізнання // Історія української географії. – Тернопіль, 2003. – №7. – С.40-41. 6. Докучаев В.В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны. Избранные труды / Ред. акад. Б.Б. Польшова. – М.: Изд-во АН СССР, – 1949. – С. 481-513. 7. Докучаев В.В. Способы образования речных долин Европейской России. – СПб, 1878. – 124 с. 8. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. – К.: Знання, 2003. – 345 с. 9. Мильков Ф.Н. О некоторых географических закономерностях, вытекающих из анализа ландшафтных зон Русской равнины // Проблемы физической географии. – Т. 14. – М., 1949. – С. 46-63. 10. Мильков Ф.Н. Лесостепь Русской равнины. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 292 с. 11. Мильков Ф.Н. Долинноречные ландшафтные системы. – Т.100, вып. 4. – Изд-во ВГО, 1978. – С. 17-24. 12. Мильков Ф.Н. Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. – Воронеж: ВГУ, 1981. – 400 с. 13. Мильков Ф.Н. Правило триады в физической географии // Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. – 328 с. 14. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. – К.: Изд-во КГУ, 1968. – 683 с. 15. Чиж О.П. Висотні рівні та унікальність Лісостепових полісць // Наук. зап. ТДПУ. Сер. Географія. – Тернопіль, 2002. – № 2. – С. 73-77. 16. Чиж О.П. Зміни ландшафтної структури Лісостепових полісць // Наук. зап. ВДПУ. Сер. Географія. – Вінниця, 2003. – №5. – С. 83-86. 17. Чиж О.П. Антропогенні ландшафти Лісостепових полісць // Наук. зап. ВДПУ. Сер. Географія. – Вінниця, 2004. – №7. – С 62-66.

Considered history of selection of the Middle landscape belt of the East-European physical-geographical country, description of the Main landscape border, Opillya and Polissya landscape ribbon and landscape ribbon of Forest-steppes poles, noted the role of F.M. Milkov in the selection of this unique landscape belt, the ways of the rational use of its landscapes and possibilities of their protection.